

מרוקו: אלוהים, מולדת, מלך - התכנון העירוני ככלי לעיצוב תודעת

רועי ברזילי, שמאי מקרקעין

מבוא

המחקר האקדמי מכיר בתכנון העירוני ככלי לעיצוב תודעתו ולהשלטת אידאולוגיה במרחב,¹ כמו גם בניתוב השיח התרבותי אל עבר בעלי עניין המשתמשים בו לצורך קידום פרויקטים יזמיים.² בעוד המאמרים המוזכרים התמקדו בישראל ובמדינות המערב בעלות משטר דמוקרטי (שורדיץ' לונדון, מיקונוס יוון, בקו-דה-בטמן סאו-פאולו ברזיל, לאס-וגאס ארה"ב, רומא). מאמר זה בוחן את התכנון העירוני במרוקו, ככלי לעיצוב מרחבי ולהשלטה אידאולוגית, כמדינה מתפתחת ושסועה, בעלת משטר מלוכני במרחב בו הגיאוגרפיה והיסטוריה יצרו מדינה רב תרבותית ומשוסעת.

מסגרת הטיעון במאמר זה יכלול סקירה קצרה על המבנה של מרוקו, סקירה קצרה על מקורות האוכלוסייה המגוונת במרוקו במטרה לעמוד על השעיים החברתיים והתרבותיים עמם מתמודדת המדינה, החל מתקופת מרוקו הברברית, ימי הביניים החל מחזירת שבטי "אל-מוראביטון", ועד הקמתה של מרוקו החופשית לאחר הסרת החסות הצרפתית והספרדית באמצע שנות השישים של המאה עשרים. מטרת הסקירה להדגיש את היסטורית המתח, המגוון התרבותי, השעיים החברתיים והכלכליים, והבסיס להתמודדות של השלטון הנוכחי לייצוב הממלכה בדגש על אחד הכלים שעומדים לשלטון להגשמת יעדיו הוא התכנון העירוני, בו יעסוק חלקו האחרון של המאמר, בדגש על מרכזי השיקום במרכזי הערים.

"אלוהים – מולדת - מלך"

במילים אלוהים-מולדת-מלך נתקלים בהן בכניסה ליישובים, על מבני ציבור ושיפולי ההרים. המוטו של מרוקו המונרכית. יש המבקשים לראות בכך ביטוי להערצת המלך. ואכן חלקים נרחבים באוכלוסייה חולקים כבוד רב למלך.

שליט נערץ שוכן בלבבות. מדוע אם כן שליט כזה נזקק לפרסום, לשמירה הדוקה וחילות משמר? עד כמה מבטאת האדרת השליט ביטוי הערצה ועד כמה ביטוי לרצון לשליטה מתמשכת וצורך במראית עין של לגיטימציה?

כנראה אלה גם אלה נכונים. באוכלוסייה משוסעת ומורכבת כמו זו שבמרוקו, תלוי איזה חלק מהאוכלוסייה שואלים. כך או כך, מנגנוני האחיזה של השלטון משתקפים בכל מקום ולא מעט בתכנון העירוני.

מלכתחילה הוגדר האזור המהווה היום את מרוקו על-ידי מאפייניו הגיאוגרפיים והאתניים. הרי האטלס נוצרו כתוצאה מהתנגשות הלוח ההודי-אפריקאי עם הלוח האירו-אסיאתי ומהווים חלק מחגורה הררית הנפרסת על פני שלוש יבשות הכוללת את הרי האלפים שבאירופה הרי ההימלאיה שבאסיה והרי האטלס שבאפריקה ("החגורה האלפידית").

¹ ראו למשל: ברזילי ב. (2022) הנוף העירוני ככלי לעיצוב תודעה, עיצוב המרחב העירוני המחודש של רומא במאה השש עשרה, מקרקעין (כתב עת מקוון, אפריל 2022).

² ראו למשל: ברזילי, ב. (2019) תרבות כאמצעי להתחדשות עירונית, מקרקעין יח/4, אוקטובר 2019; וגם: ברזילי ב. (2020) גרפיטי במרחב העירוני, מקרקעין יט/2, אפריל 2020.

עד המאה החמש עשרה, טרם גילוי יבשת אמריקה על-ידי האירופאים, נחשב השטח שהיום הוא מרוקו לקצה המערבי של העולם. קצה שמעבר לו המסע אל הלא נודע. מקום בו הדמיון מפגיש בין הסקרנות, הפחד והמסתורין.

למרוקו היסטוריה ארוכה של שליטה על-ידי עמים אחרים שניסו להגדיר את תרבותה. בעקבות כך אזור מרוקו של היום משקף ניגוד ומסתורין.

המיתולוגיה היוונית למשל מספרת שלקצה העולם נשלח אטלס כחלק מעונש על תמיכתו בטיטאנים במלחמתם מול האלים, שם נגזר עליו להחזיק את העולם על כתפיו (מכאן השם של הרי האטלס ומהם נגזר גם שמו של האוקיינוס האטלנטי). מאוחר יותר שמשה האגדה להשריש את התודעה על חשיבותם של הרי האטלס ותפקידם בייצוב העולם.

גם הכיבוש המוסלמי עדיין לא הכיר את יבשת אמריקה, התייחס למקום כקצה העולם המערבי (מכאן שמו "מגרב" - מערב) והמערב שבקצה ("אל מגרב אל אקצא").

במשך ההיסטוריה היו ניסיונות שונים להגדיר את שבטי האזור. הרומאים כינו את האוכלוסייה "ברברית" (ברברי הוא כינוי רומי למי שמשתיך לשבטים שאינם רומאים), בכמה כתבים יהודיים קדומים תוארו אותם שבטים כמגורשי מלחמות כנען ולפיכך כונו בחלק מהמקורות "פלשתים".

השם ברברי (נהגה Berberi ובאנגלית Berber), במקור משקף שם חסר ייחוד. "אחר" שאינו רומאי. כינוי לא מחמיא זה השתמר אצל רבים ולפיכך בהתנצלות אכנה בפוסטים הבאים קבוצה זו בשם זה. אותה קבוצה אגב, מכנה את עצמה "בני החורין" (אימאזיע'ן). על הקבוצות האתניות במרוקו אייחד פוסט נפרד. הרי האטלס חוצים את מרוקו בכיוון צפון-מזרח לדרום-מערב.

במערב (צפון מערב) בין ההרים לאוקיינוס האטלנטי עיקר ההתיישבות, הערים הגדולות, לרבות ארבע הערים המלכותיות (פאס, מקנס, רבאט ומראקש) המכונות כך שכן כל אחת מהן שמשה עיר בירה בתקופה אחרת משיקולים גיאופוליטיים.

על רכס הרי האטלס התיישבות כפרית שבטית.

במזרח להרי האטלס מדבר הסהרה, התיישבות דלילה בעיקר בחלקים הקרובים לשיפוליהם המזרחיים של הרי האטלס.

מרוקו הברברית

הברברים, כפי שכינו על-ידי הרומאים, אינם שבט אחד. הם מייצגים שם כללי של תושביה הקדומים של צפון אפריקה, ממצריים ועד האוקיינוס האטלנטי ובין הים התיכון למדבר סהרה. ובכלל זה גם את אזור מרוקו של היום. הם מהווים קבוצה אתנית המאוחדת באופן חלקי על-ידי האסלאם הסוני והיסטוריה תרבותית, בעלת שונות בין כעשרים שבטים המרכיבים אותה. עד היום הם פזורים בכלל מדינות צפון אפריקה וחלקם באירופה. שמות השבטים בדרך כלל מורכבים משני מילים. הראשון פירושו "בן של" (Awlad / Banu / Bani) והשני נגזרים בדרך כלל מהאב הקדמון של השבט. למשל השבט "באנו הלאל" (קונפדרציה של שבטים בדואים שהיגרו מחצי האי ערב לצפון אפריקה בימי הביניים); "בני מארין" (שושלת ממוצא ברברי) "אוולאד סעיד" (שבט בדואי המאכלס אף חלק ממדבר סיני) וכד'.
ייחודה של מרוקו הוא בכך שהאימפריות האירופיות, ואחריהם האימפריה העותמאנית, אשר השתלטו על ארצות צפון אפריקה, לא השתלטו על מרוקו (לפחות לא לתקופות ארוכות ולא לאזורים נרחבים) ששמרה על עצמאותה עד לסוף המאה התשעה עשרה - תחילת המאה העשרים.

בהיות הקבוצות האתניות ששלטו במרוקו, בעלות מסורת שבטית שמקורם בכלל אזור צפון אפריקה, אשר במשך הזמן, מאז המאה השביעית, התמזגו באוכלוסייה הערבית, נוצרה במרוקו חברה רבת תרבותית, משוסעת, בעלת גוונים רבים, פערים כלכליים נרחבים בין קבוצות השלטון לאוכלוסיות השוליים, אשר ניסתה לשמר את גבולותיה ולייצר ייחוד תרבותי במשך השנים במידת הצלחה משתנה.

שימור שלטונה העצמאי במרבית התקופה רקם מערכות צבאיות, כלכליות ותרבותיות עם אירופה ועמן השפעות תרבותיות בעיקר עם ספרד הסמוכה.

לאחר קבלת עצמאותה של מרוקו מידי הצרפתים והספרדים (7-1956), והקמת מונרכיה חוקתית, מנסה השלטון לייצב את המדינה על רבדיה החברתיים והתרבותיים. אחד האמצעים של בית המלוכה לייצב את השלטון, הוא התכנון העירוני ובו אתמקד בהמשך.

להלן תסקרנה שושלות ההנהגה מאמצע ימי הביניים (שבטי "אל-מוראביטון") ועד הקמתה של מרוקו החופשית לאחר הסרת החסות הצרפתית והספרדית באמצע שנות השישים של המאה עשרים. מטרת הסקירה לתאר בתמצית את היסטורית המתח, המגוון התרבותי, השסעים החברתיים והכלכליים ולהוביל לתכנון העירוני ככלי שלטוני במרחב המשוע.

שושלות ההנהגה במרוקו מהמוראביטון ועד להסכמי מרוקו-צרפת

אל מוראביטון (מאה 11-12)

במאה ה 11 הקימו צבא משבטי הברברים, השתלטו על דרך הסחר של הסהרה המערבית ומשם המשיכו לעבר הרי האטלס ומערב אפריקה עד האוקיינוס האטלנטי. בדרכם כפו את האסלאם. לקראת סוף המאה ה 11 נלחמו אל מול צבאו של אלפונסו השישי מלך קסטיליה (ספרד של היום) לצד הממלכות המפוצלות של ספרד המוסלמית (דרום ספרד של היום). למרות נחיתותם המספרית הנחילו לו תבוסה וסיפחו את השטח.

שלטונם בתקופת השיא השתרע מאזור מרכז אלג'יר ועד האוקיינוס האטלנטי. ובקו צפון-דרום מנהר האברו שבספרד (אזור סרגוסה של היום) לגאנה שבאפריקה. שטח אשר כלל גם את שטחה של מרוקו היום (השם "מוראביטון" הפך באסלאם לשם קוד של אדיקות דתית והקרבה. בישראל מוכרים ארגונים המכנים עצמם בשם זה כמגיני "מוראביט" המקומות הקדושים).

אימפריות נופלות מבפנים. כך קרה גם למוראביטון. לאחר שביססו את השלטון החלו חיי שפע, פאר ושחיתות. במחצית הראשונה של המאה השתיים עשרה הובסו והשליטה באי האיברי שבה לנוצרים. באפריקה הובסו על-ידי שבטי המוואחידון. כיבוש מראקש במחצית המאה השתיים עשרה על-ידי המוואחידון סימל את נפילת השושלת וסוף שלטונם, למעט "כיסים" פה ושם, אולם אבדו את רסן השלטון. ממשיכיהם דהיום הם שבט הטוארג.

מוואחידון (מאה 12-13)

קואליציה של שבטים ברבריים. אדוקים בדתם ובאמונה באחדותו של האל (כפירוש שמם הם – מוואחידון), תוך שהם מטיפים לחיי צניעות ונגד חיי הראוותנות שאפיינה את השלטון הקודם. בתחילה נדחקו על-ידי השלטון להרי האטלס. שם המשיכו לפתח את תנועתם, ולאחר מלחמות עקובות מדם אל מול כבשו חלקים נרחבים לרבות מראקש, בירתם של המוראביטון, וטיהרו אותה ממאמיניה. בהמשך סיפחו את שטחי אלג'יריה של היום וכבשו מחדש שטחים נרחבים בחצי האי האיברי (קורדובה, וולנסיה, אלמירה, גרנדה, סביליה ועוד). בנו את מסגד הכותוביה במראקש ואת העיר רבאט. אזור מרוקו ודרום ספרד (ספרד המוסלמית) אוחדו. בשטחים שנכבשו נכפתה דת האסלאם על-ידי החרמת נכסים והוצאות להורג. יהודים חויבו להמיר את דתם, חלקם גורשו ואחרים הוצאו להורג.

באותה התקופה הרמב"ם ברח מקורדובה לפאס ומפאס למצריים. מקורות אסלאמיים טוענים שהתאסלם וחזר לאמונתו רק במצריים. כך או כך, חלק גדול מהיהודים אולץ להתאסלם. חלקם קיבל את הגזירה, חלקם התאסלמו למראית עין (כהוראת הרמב"ם), חלקם בחרו למות על קדושת השם וחלקם הצליחו לברוח.

רבי אברהם אבן עזרא שנמלט לאירופה באותה תקופה, קונן חורבן הקהילות היהודיות בשיר שנקרא "אהה ירד על ספרד".

(אַהֶה יָרַד / עַל סִפְרָד / רַע מִן הַשָּׁמַיִם!

עֵינֵי עֵינֵי / יָרַדְהָ מֵיָם...)

בתחילת המאה השלוש עשרה ארגנו הנוצרים באירופה מסע צלב והדפו את המוואחידון מספרד. באפריקה התקוממו כנגד השלטון שושלות מקומיות, עד לנפילת המוואחידון ועליית שבטי הבנו-מרין לשלטון. תקופת שלטונם של המוואחידון מאמצע המאה השתיים עשרה ועד אמצע המאה השלוש עשרה, כמאה שנים בקירוב. תרמו ליצירת תרבות אנדלוסית המייחדת את המגרב (ובכללם מרוקו) מתרבות האסלאם בכלל.

בני-מרין (השושלת המרינית; מאה 15-13)

שבט ברברי שנדחק במאה ה 11 מאלג'יריה למרוקו. לאחר נפילת המוואחידון באמצע המאה השלוש עשרה כבשו את רבאט, סלא, מקנס ופאס, אותה הפכו אותה לבירתם ולמרכז אינטקטואלי. מפעלם הגדול היה הקמת רשת מדרסות, אשר הכשירו מעמד בירוקרטי שסייע לבני השבט לבסס את מעמדם. לאחר מכן כבשו גם את מראקש. במלחמתם נעזרו בשכירי חרב. בני השבט ששלטו בשטח מרוקו של היום, לא הצליחו לבסס אחיזה בספרד ובשאר חלקי אפריקה.

בתקופתם הורחבה הבנייה מחוץ לחומות הקיימים של פאס. הוקמה העיר החדשה (פאס אלג'ידידה) לשם הועברו מוסדות הממשל. הוקם המלאח (גטו) היהודי הראשון אליו הועברו היהודים בפקודת השלטון. בסה"כ שלטו בני השבט כמאתיים שנים עד לנפילתם.

מכאן והלאה, השושלות שלטו באזור מרוקו של היום למעט ניסיונות גיחה לאזורים אחרים בצפון אפריקה.

השושלת הוואטסית (המאה ה 16-15)

הוואטסים היו בקרבה משפחתית לשושלת בני המרין שלפניהם. בתקופתם חלה התעוררות לאומית שנבעה בעיקר מהסכנות שנצפו למרוקו מאזור הצפון (איבריה), תוך ניסיונות של מלכי ספרד ופורטוגל לתפוס דריסת רגל ולהעביר את הרקונקיסטה לצפון אפריקה. הוואטסים כשלו בהתמודדות מול הממלכות הנוצריות ספרד ופורטוגל שכבשו קזבלנקה (אז כונתה אנפא), טנג'יר, אגאדיר ומקומות אחרים שם בנו מבצרים. פורטוגל שלטה בנמלים ואזורי החוף. מצבה הכלכלי של מרוקו הורע. שלטון הוואטסים התרכז בצפון מרוקו. בדרומה שלטה אנרכיה בשלטון של שליטים מקומיים.

על אגאדיר הצליחו להשתלט שבטי הסעדים שבדרום, סיוע של הספרדים, תוך השכלתם לנצל את המתח שבין הספרדים לפורטוגלים. בעקבות כך, חלה התעוררות דתית ורבים הצטרפו אליהם. מכאן הדרך להשתלטות הסעדים על מרוקו הייתה קצרה. הוואטסים שנתרו ברחו בספינות.

סה"כ שלטו הוואטסים כשמונים שנים.

השושלת הסעדית – השריפית (מאה 17-16)

בשונה משושלות קודמות שהיו ממוצא ברברי, הסעדים ייחסו את מוצאם לנביא מוחמד (השריפים, מצאצאי הנביא מוחמד ומכאן שמם הנוסף), קרי מוצא ערבי. מתנגדם ייחסו את מוצאם לשבט בני סעד ממנו הגיע המיניקה של מוחמד (מכאן שמם השושלת הסעדית). השושלת הסעדית לא נשענה על תמיכת השבטים הברברים. השלטון השבטי החל להתפורר (בכלל ארצות המגרב).

העותמאנים ממזרח, הנוצרים מצפון, ותהליכי התפרקות של המבנה השבטי, דרשו הקמת צבא מקצועי שלא מבוסס על המסורת וההקרבה השבטית. צבא זה התבסס על שכירי חרב ושבטים שעמדו לשירות הצבא כנגד הטבות שקיבלו בצורת שטחי קרקע ופטור ממס.

בשנת 1578 נערך קרב "שלושת המלכים", בין שני טוענים לכתר מקרב הסעדים, ומלך פורטוגל שהצטרף לאחד מהם.

הצד אליו הצטרף מלך פורטוגל הפסיד ופורטוגל איבדה את עצמאותה לספרד למשך שישים השנים הבאות. הצד שניצח נשען על הצבא המוסלמי החדש. שלושת המלכים מתו בקרב. אחיו של המלך המנוח תפס את השלטון. מכירת השבויים הניבה לו הכנסה רבה.

הסעדים הצליחו לשמור על אחדותה של מרוקו. אותן מדינות צפון אפריקה שלא עמדו בפני הספרדים והפורטוגלים, גם לא עמדו גם בפני הכובש העות'מאני. אחרי כיבוש מצריים בשנת 1517, המשיכו העות'מאנים וכבשו את אלג'יריה, לוב ותוניסיה. האימפריה העות'מאנית לא כבשה את מרוקו. אשר גם לפני כן, עמדה מול צבאות ספרד ופורטוגל.

כשהם מבודדים ומוקפים באימפריה העות'מאנית ממזרח ובממלכה הנוצרית מצפון. ולאחר ששברו את המסורת השבטית שנשענה על קשר את מרכזי השבטים ממזרח למרוקו, החלו במרוקו תהליכי הסתגרות ופיתוח קשרים עם מדינות פנים אפריקה השחורה.

השליט החדש, אחמד אל מנצור, חילק את האוכלוסייה בין שבטים משלמי מיסים לשבטים ששרתו בצבא, אליהם הצטרפו נוספים מאפריקה השחורה ומתאסלמים. כיבושי אל מנצור באפריקה השחורה (אזור טימבקטו ואזורים אחרים) וקהל שבויים שגרר, הביאו למרוקו עושר ואוכלוסייה שחורה שבמשך הדורות נטמעה באוכלוסייה המקומית. כיבושים אלו העלו את חמתם שלך אנשי הדת, שהאשימו את אל מנצור בתחלואות ובצורות שנפלו על מרוקו, עד לאובדן התמיכה בו, מרידה ומותו במחלת הדבר. האנרכיה חזרה והשתלטה על מרוקו כאשר שבטי ברברים שונים שבים לתפוס את ההנהגה בערים שונות.

סה"כ שלטה השושלת הסעידית כמאה שנים עד אמצע המאה השבע עשרה.

השושלת העלאוויית והחסות הצרפתית

עם נפילת השושלת הסעידית, תפסה את ההנהגה השושלת העלאוויית. שושלת אווזות בשלטון עד היום. השליט ה-22 מהשושלת הוא המלך הנוכחי מוחמד השישי.

מולאי עלי אל שריף היה שליט השושלת הראשון במרוקו. מקום מושבו ביישוב תפילאת (Tafilet - צילום היישוב מצורף בפוסט). בנו מולאי אל ראשיד המשיך אותו, כבש את מראקש וצפון מרוקו מהסעדים עד לאיחוד המדינה. ממשיכו, מולאי איסמעיל, כבר ארגן את מוסדות השלטון לכדי מדינה מאוחדת, כשהוא נלחם מלחמה עקובה מדם ואכזרית בשבטים המקומיים ובמורדים השונים, והבריא את הספרדים והפורטוגלים מחופי מרוקו, בסיוע של צבא עבדים שחורים שהיה ידוע באכזריותו. הוא החזיק בשלטון למעלה מחמישים שנים. את בירתו קבע במאקנס והקים בה ארמון ומבני פאר באמצעות עשרות אלפי עבדים משועבדים באכזריות. לתורך מימון פעולתיו הוא בזז ארמון קודם שעמד בסמוך למראקש (ארמון שחרב בשנת 1755 ברעידת אדמה) והתעשר ממעשי שוד ימי. מספרים כי היה כורת בעצמו את ראשו של עבד שהתירש. היו לו שש מאות פילגשים שנהלו על-ידי אשתו ולמעלה משמונה מאות ילדים. צבאו שקיבל את השם "המשמר השחור" הכיל כמאה וחמישים אלף חיילים, חלקם הגדול עבדים שחורים. מכיוון

שחשש ממרידות, הקים גם חילות משמר שהיו העילית של הצבא, אף הם שבויים כהי עור שנחטפו מטימבקטו ומאזור הסהרה, אוסלמו ואומנו. בתמורה לשירותם, לעת שחרורם גמל להם בתקציבי פנסיה ואיפשר את שילובם בחברה.

בעקבות הכוח שצבר, חתם על הסכמי סחר עם המעצמות האירופאיות אנגליה וצרפת. בשנת 1682 חתם על קשרים דיפלומטים עם לואי ה-1 מלך צרפת. בתקופת כהונתו נהנו היהודים מיחס טוב.

נכדו ששלט אחריו העביר את הבירה למראקש ופיתח את המסחר באמצעות נמל עליו שלט המלך.

במשך השנים היו ניסיונות מרידה על-ידי שבטים מקומיים בעלות הצלחה מוגבלת, וניסיונות פלישה של מעצמות זרות. במחצית הראשונה של המאה התשע עשרה, יצאה צרפת לקרב מול מרוקו לאחר שזו תמכה בתנועות העצמאות באלג'יריה. צרפת נצחה, והחלה לבסס את שליטתה במרוקו. במחצית השנייה תפסה ספרד דריסת רגל במרוקו. בוועידת מדריד משנת 1880 החליטו המעצמות לשמר את עצמאותה של מרוקו תוך קביעת זכויות מתיישביה הזרים. ההתיישבות הצרפתית התחזקה ובשנת 1912 נחתם "הסכם פאס" בו הוחלט על הפיכתה של מרוקו למדינת חסות צרפתית שהחדירה את השפה הצרפתית (עד היום) לבתי הספר.

לאחר מלחמת העולם השנייה בשנת 1956, חתמו מרוקו וצרפת על הסכם שהעניק למרוקו עצמאות בתמורה להפיכתה למונרכיה חוקתית. במהלך אותה שנה נחתם הסכם בין ספרד ומרוקו שהעניק למרוקו עצמאות גם מספרד. בשנת 1957 קיבל מוחמד החמישי את התואר מלך.

הסקירה התמציתית של שושלות ההנהגה שלעיל, מאמצע ימי הביניים (שבטי "אל-מוראביטון") ועד הקמתה של מרוקו החופשית לאחר הסרת החסות הצרפתית והספרדית באמצע שנות השישים של המאה עשרים. מבקשת לבטא את היסטורית המתח, המגוון התרבותי, השסעים החברתיים והכלכליים, והבסיס להתמודדות של השלטון הנוכחי לייצוב הממלכה בדגש על אחד הכלים שעומדים לשלטון להגשמת יעדיו הוא התכנון העירוני, בו תעסוק הרשומה הבאה.

סהרה המערבית ("הספרדית")

סהרה המערבית, היא טריטוריה שנמצאת בין מרוקו מצפון לה, האוקיינוס האטלנטי ממערב לה ומאוריטניה מדרום וממזרח. תושביה המקוריים "בני מדבר סהרה" ("סחראוויס") הם שילוב של שבטים ערבים נודדים וברברים בעיקר. החיבור המרכזי ביניהם הוא האסלאם הסוני.

האזור היה בשליטת ספרד החל מהמחצית השנייה של המאה התשע עשרה (1884). במספר החלטות או"ם נקבעה זכות האזור להגדרה עצמית. בתחילת שנות השבעים הוקם ארגון לשחרור סהרה המערבית בתמיכת אלג'יריה ("חזית פוליסריו"). השלטון הספרדי נמשך עד 1975. אלא שאז החלו דרישות טריטוריאליות של מרוקו ומאוריטניה שכבשו חלקים ממנה. כשנה לאחר מכן (1976), כשהיא שולטת בחלק מהטריטוריה, הכריז הארגון על עצמאות וכנה את המדינה "רפובליקת סהרה הערבית הדמוקרטית", כאשר מרוקו מתעלמת מההכרזה. בשנת 1979 הכיר האו"ם בחזית פוליסריו כנציגת תושבי סהרה המערבית.

מאוריטניה נסוגה מהשטחים ששלטה בהם, ומרוקו תפסה את השטח ואכלסה אותו במשך השנים בכמאתיים אלף מתושביה, תוך הענקת הטבות כלכליות לתושביה. בנוסף, ניידה את תושביה המקוריים למחנות שהוקמו כמחנות פליטים וספחה את הטריטוריה לשטחה. במשך השנים המשיכה להילחם סהרה המערבית על עצמאותה באמצעות התנגדות ומלחמת גרילה ובשנת 1991 נחתם הסכם הפסקת אש בין מרוקו לסהרה המערבית, כאשר מרוקו שולטת על כשני שלישי משטחה. בין הטריטוריות הוקמה על-ידי מרוקו חומת גבול, עליה היא מגנה באמצעות חייליה ומוקשים הפזורים בסמוך לה.

המחלוקת בין מרוקו לסהרה המערבית על הריבונות בטריטוריה קיים עד היום. ניסיונות למשאל עם כשלו, שכן מרוקו מתנגדת מתוך עמדתה העקרונית על בעלותה בטריטוריה וסהרה המערבית מתנגדת לשתף את המתישבים המרוקאים שבשטחה, כמאתיים אלף מתוך כשמונה מאות אלף כלל אוכלוסייתה בקירוב, במשאל העם. הגם שסהרה המערבית הסימה לכלול את חלק מתושבי מרוקו שנולדו בה במשאל העם, מרוקו עדיין המשיכה להתנגד, ומשאל העם לא קיים עד היום. מרוקו מצדה הציעה לסהרה המערבית אוטונומיה תחת ריבונות מרוקאית. הצעה שלא התקבלה על-ידי סהרה המערבית. האו"ם היום מחשיב את סהרה המערבית כטריטוריה ללא שליטה עצמית.

בשנת 2020, לאחר כשלושים שנים של הפסקת אש, פתחה מרוקו בעימות מחודש מול סהרה המערבית. במסגרת הסכמי אברהם שנחתמו בשנת 2020 בין ישראל למספר מדינות מערביות, כולל מרוקו, הכירה ארצות הברית בזכות מרוקו על הטריטוריה. ביולי 2023 הכירה גם ישראל בזכותה של מרוקו על סהרה המערבית.

הסקירה הקצרה על סהרה המערבית נועדה להמחיש את ייחודיותו של האזור ביחס לכלל שטחי מרוקו, ומסיבה זו לא נבחן לצורך המאמר.

היהודים בתקופתה שלטון שבטי המוואחידון

בתקופת המוואחידון הורחבה הבנייה מחוץ לחומות הקיימים של פאס. הוקמה העיר החדשה (פאס אלג'דידה) לשם הועברו מוסדות הממשל. הוקם המלאח (גטו) היהודי הראשון אליו הועברו היהודים בפקודת השלטון. המלאח הוקף חומה ובשערו הוצבו שומרים. זה לא היה בחינם. היהודים נדרשו לשלם לשלטון. המלאח מצד אחד הקל את השמירה על היהודים ומצד שני הקל לשלוט עליהם, לגבות מהם מיסים ולהפריד בינם לבין מאמינים מוסלמים שסרבו לגור לצד לא מוסלמים. לימים הקל את ההשתלטות המחודשת עליהם. בימי חג מוסלמיים נסגרו השערים.

בין הדעות, הכינוי "מלאח" נבע מעיסוקם של היהודים במכירת מלח אותו רכשו מהמלך, יש האומרים מתפקידם למלוך את ראשי הנדונים למוות שהוקעו על חומות העיר. דעה נוספת שמדובר בשם קדום לשכונה בעת שגרו בה בעירוב עם מוסלמים עד לעזיבתם.

היהודים עצמם היו בקשר עם חכמי ספרד שבאותה העת פעלו בעיקר מברצלונה. גזרות שנגזרו על היהודים בספרד השפיעו על נדידתם לצפון אפריקה ובעיקר לאלג'יריה אולם גם לפאס, למאקנס, ולמראקש.

חלק מהיהודים שנאלצו להתאסלם בתקופת השושלת הקודמת חזרו ליהדות וחדשו את חיי הקהילה. גם אלא שהתאסלמו ונותרו מוסלמים התנהלו כקבוצה מבודדת והואשמו בחוסר נאמנות לאסלאם. רביה הגיעו לעמדות בכירות. הצלחת היהודים והחשש מהם, עוררה קנאה, פחד ושנאה שהובילו לעלילות דם, מרידות ופוגרום (1465) במהלכם נרצחו יהודים רבים בפאס, כולל בכירים בממשל. המלאח נשדד. דמם של היהודים הותר. אף הסולטאן נרצח. תקופת שלטונם של בני מרין הסתיימה.

ה"מלאח" הוא בעל מבנה ייחודי והיסטוריה ייחודית, הגם שהיום משמש לאוכלוסייה מעורבת, עדיין ניכרים בו מאפייני בינוי ייחודיים. מאמר זה אינו עוסק במאפייני הבינוי בשכונות אלה, המהווים מקרה פרטי של קבוצת מיעוט בחברה המוסלמית.

הבינוי במרוקו

במרוקו כ-30 ערים בהן קיים מרכז עתיק המוקף חומה המכונה "מדינה". המבנים במרכז הישן צפופים ובעלי תשתית לקויה. המבנים בנויים בדרך כלל סביב פטיו, המנהלים ביניהם קשרים חברתיים הדוקים. אלה עומדים כיום במרכז הפיתוח הלאומי במרוקו.

התדרדרות המרכזים מדירה מהם את האוכלוסייה האמידה יותר. במקומה נכנסים חקלאים ואוכלוסייה קשת יום. שינוי בהרכב האוכלוסייה משנה את המרקם החברתי ויחד עמו את סגנון הבינוי והאמנות המסורתית. פיצול חללים ובנייה בלתי חוקית, אלה מצידם גררו התערבות שלטונית לשימור המורשת.

במערכות תכנון אלה, עיקר הבנייה שנוצרה על-ידי התושבים עצמם ("בנייה מלמטה למעלה"), עקפה חסמים חוקיים וביורוקרטיים. אמנם התושבים לכאורה "שלטו" במרחב הבנוי הפרטי, אולם האזורים נותרו בתשתית לקויה. סגנון בנייה זו מאפשר גמישות תכנונית לפרט אל מול בינוי לא אחיד הולך ודועך. שיקום מרכזים עירוניים אלה דורש התערבות ציבורית, תכנון שטחי ציבור, הפקעתם ושינוי המרקם התכנוני למרקם תכנוני בעל עקרונות בינוי אחידים עם שימושי קרקע המוכתבים מלמעלה. שינוי כזה הוא שינוי מורכב ויקר, במסגרתו נעזר השלטון בכוחות השוק הפרטיים המנתבים את התועלת הכלכלית אליהם.

במרקאש לדוגמא, בעקבות תהליכים אלו, ותוכניות לשימור המורשת, הוכרה העיר כאתר מורשת לאומית על-ידי אונסק"ו. מאות מבנים עברו שיקום ויחד עם זאת, מדובר במעט מבנים מאלו הדורשים שיקום. השלטון גיבש תוכנית לשיקום של מאות מבנים נוספים, הכולל ניווד אוכלוסייה (דיוור חלופי), ביצוע עבודות שיקום פיזי והקמת מרכזי תעסוקה.

בחלוקה הכללית, המבנים לשימור בעיקרם נמצאים המרכז העתיק ("מדינה"). המבנים העומדים באותה תוכנית השימור, הם בדרך כלל אותם מבנים הנמצאים בסביבה בה נמצאת עיקר הפעילות המסחרית. בתי המלאכה נמצאים במזרח, בתי האמידים מערב, מרחוקים משאון המלאכה. מצפון למרכז מבנים עממיים ומדרום מוסדות השלטון.

אחד המאפיינים של בנייה מסורתית הוא העדר מונומנטליות ואחידות יחסית הנובעת משימוש בחומרי בנייה וטכניקות מקומיות. במרקאש הבנייה מחומרים מקומיים ואדמה כפי שמאפיין את דרום מרוקו, בצפון מרוקו הבנייה המסורתית משלד עץ ואבן, גג העשוי מאדמה מהודקת וסיד. העיטורים המקומיים המסורתיים עשויים קרמיקה כשהגוון הכחול שולט.

טיפוסי המבנים המרכזיים הם ה"דאר": בית חד קומתי, בן 2-3 חדרים עם פטיו. "ריאד" – בנייה מתחילת המאה העשרים בעלת מוטיבים של בינוי עיר גנים. הבתים בני שתי קומות, עם פטיו. ציר מעבר מרכזי בין החללים שבצדדיו. בהצטלבות הצירים הוקמו לא אחת בריכות מים או מזרקות; ארמון - משמש את האוכלוסייה האמידה, מרכיב מספר מבנים כשלכל אחד מהם פטיו; מנזא - בית הקיץ של האוכלוסייה הבורגנית, המבנים בפעמים רבות כוללים גג בצורת פרמידה.

בין המאות ה-17-19 שונה מיקומם של פתחי הבית של האוכלוסייה הבורגנית כלפי חוץ, החללים חולקו ליחידות דיוור נפרדות גם במסגרת קומתית (מכונים "מאזריה" - הסמיכות למילה מאסרי - מצרי, לא מקרית), הוקמו גינות ציבוריות ומבני ציבור.

הכרזת אונסקו היוותה זרז לשיקום מבנים ושימורם.³ בתי שתי הקומות ("ריאד") הוסבו על-ידי יזמים, לרוב אירופאים, לבתי הארחה, מתוך שיקולים כלכליים שדלגו על האינטרס המקומי של שיפור תנאי הדיוור של כלל האוכלוסייה המקומית. השימוש היזמי לצורכי תיירות דרש מגבלה על מספר המבנים שהוסבו על-מנת לשמור על המרקם שבין הבנייה המקומית לזו המתחדשת. שיקום מבנים במרכז הכלכלי לא גלש לכלל המרחב. הקושי של שימור המבנים ותחזוקתם לא חלחלה לשכבות הציבור העממיות מכמה

³ תופעה דומה התרחשה בתל אביב ראו: ברזילי, ב. (2004) **תכנוני שימור - תרבות כלכלית או כלכלה תרבותית**, "מקרקעין" ג' 2/ מרץ 2004.

סיבות. הראשית בהן היא יוקר הבנייה שכן שיטות הבנייה המסורתיות דורשות תהליך ארוך של איתור חומרים מקומיים ייצור, ייבוש, בתהליכים מסורתיים וחוסר כדאיות כלכלית של גופים יזמיים. פיתוח מיזמי תחבורה לאומיים כמו הרכבת הקלה בקזבלנקה או רבאט, על אף הצלחתה בערים אלה, לא גלשו לכלל ערי מרוקו.

סיכום

המחקר האקדמי מכיר בתכנון העירוני ככלי לעיצוב תודעתי ולהשלטת אידאולוגיה במרחב, בעוד המאמרים המוזכרים התמקדו בישראל ובמדינות המערב בעלות משטר דמוקרטי, מאמר זה בחן את התכנון העירוני במרוקו, ככלי לעיצוב מרחבי ולהשלטה אידאולוגית, כמדינה מתפתחת ושסועה, בעלת משטר מלוכני במרחב בו הגיאוגרפיה והיסטוריה יצרו מדינה רב תרבותית ומשוסעת.

המאמר סקר קווים כלליים גיאוגרפיים והיסטוריים שיצרו את המבנה הרב תרבותי במרוקו ויחד עמו את השעיים החברתיים והריבוד הכלכלי והחברתי של האוכלוסייה.

מרכזי הערים העתיקות במרוקו (המכונים "מדינה") הם בעלי מבנים המאופיינים בצפיפות אוכלוסין גבוהה ותשתית לקויה, המנהלים ביניהם קשרים חברתיים הדוקים. אלה עומדים כיום במרכז הפיתוח הלאומי במרוקו. אלה הדירו אוכלוסייה אמידה שאת מקומה תפסה אוכלוסייה קשת יום, אשר עקפה חסמים חוקיים וביורוקרטיים, שאפה לנצל חללים, לפצל יחידות תוך פגיעה במורשת האמנותית והאדריכלית המסורתית. אלה מצידם גררו התערבות שלטונית לשימור המורשת.

שינוי של אותם מרכזים שלטוניים בעלי תרבות של בינוי שצמח "מלמטה למעלה" תוך הזנחת שטחים ציבוריים ומחסור בתשתיות, מורכב ויקר, במסגרתו נעזר השלטון בכוחות השוק הפרטיים ואלו התעניינו בתועלת הכלכלית, הסבו את מבני השימור מוסבים לשימוש מסחרי, תוך שאת בתיים הקימו בשולי אותם מרכזים, מרוחקים משאון אזורי המלאכה.

הכרזת אונסקו היוותה זרז לשיקום מבנים ושימורם. בתיים הוסבו על-ידי יזמים, לרוב אירופאים, לבתי הארחה, מתוך שיקולים כלכליים שדלגו על האינטרס המקומי. השימוש היזמי לצורכי תיירות דרש מגבלה על מספר המבנים שהוסבו על-מנת לשמור על המרקם שבין הבנייה המקומית לזו המתחדשת ולא גלש לכלל המרחב. הקושי של שימור המבנים ותחזוקתם, יוקר הבנייה בשיטות בנייה בתהליכים מסורתיים וחוסר כדאיות כלכלית של גופים יזמיים, עצר את השימור והשיקום באותו מקום שבו נותבה התועלת לרווח של היזמים, בחלקם הגדול משקיעים שמחוץ למרוקו, ולא חלחלה לשכבות הציבור העממיות.

בעוד הקמת מבני ציבור, שיפוץ ושימור המרכז ההיסטורי מוצג כפעולה שלטונית תורמת לחיזוק מעמדו של המלך וחיזוק השלטון, וכאמצעי מחודש לפיקוח על שכבות אוכלוסייה שקודם לכן בנו בגישה חופשית ("מלמטה למעלה"), בפועל נבחרים פרויקטים בעלי ערך סמלי ופוטנציאל כלכלי, כאשר שיקום המרכזים ההיסטוריים מנותב למיזמים כלכליים של מסחר ותיירות המובילים על-ידי יזמים, בחלקם הגדול לא ממרוקו ולא מחלחלים לכלל שכונות העוני והבנייה העממית. בכך תומך הבינוי העירוני במרוקו בהטיית מיזמי השיקום לחיזוק מעמדו של המלך והשלטון וניתוב התועלת הכלכלית את עבר מיזמים יזמיים תוך הטלת מחיר ציבורי בדמות הפקעת מרחבים ציבוריים ופיתוחם, על כלל הציבור.